

Наталія Альшевська,
аспірантка кафедри педагогіки,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
ORCID ID 0000-0002-3346-4405
yelunina@i.ua

Олександр Вознюк,
доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри англійської мови з методиками
викладання в дошкільній та початковій освіті,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
ORCID ID 0000-0002-4458-2386
alexvoz@ukr.net

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬОЇ ОБДАРОВАНОСТІ ДІТЕЙ У ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Статтю присвячено актуальній проблемі визначення ролі позашкільної освіти у виявленні і розвитку обдарованості, а саме художньої обдарованості вихованців. У процесі дослідження проаналізовано психолого-педагогічні джерела з проблематики дослідження з метою уточнення змісту понять «обдарованість», «художня обдарованість». Розкрита сутність цих понять. З'ясовано, що виявлення обдарованості – важка психолого-педагогічна процедура, а виявлення потенційної художньої обдарованості передбачає використання складних психологічних процедур. Сучасна психологічна наука об'єктивно оцінює пізнавальні можливості і природу даного феномена та займає позицію, відповідно до якої неможливо зробити остаточні висновки щодо наявності художньої обдарованості дитини, навіть за умови наявності незаперечних наукових даних щодо дитячої обдарованості, що передбачає використання обмежувальної характеристики – «дитина, що характеризується ознаками обдарованості». Зазначена характеристика виражає певне розуміння цілковитості складності і певної незбагненності даного феномена, що постає інтегративним особистісним новоутворенням та є динамічним, а не статичним, мінливим в залежності від відповідних зовнішніх і внутрішніх чинників феноменом. Показано, що дитяча художня обдарованість як динамічне явище постає динамічно нестійким змінним і може або зростати, або згасати, тобто безповоротно зникати; її вкрай складно зафіксувати як постійну величину з метою дослідження стандартними психологічними інструментами. При цьому художня обдарованість постає багатограним феноменом, відрізняється різноманітністю форм вираження, що пояснюється особливостями інтеграції і своєрідності її компонентів в їх якісному та кількісному проявах. Обґрунтовані основні особливості дітей молодшого шкільного віку, виявлено специфіку роботи педагогів з ними.

Ключові слова: позашкільна освіта, обдарованість, художня обдарованість, молодший шкільний вік.

Александр Вознюк, Наталья Альшевская. Проблема развития художественной одаренности детей во внешкольных учебных заведениях

Статья посвящена актуальной проблеме определения роли внешкольного образования в выявлении и развитии одаренности, а именно художественной одаренности воспитанников. В процессе исследования проанализировано психолого-педагогическую литературу по проблеме исследования с целью уточнения содержания понятий «одаренность», «художественная одаренность».

ственная одаренность». Раскрыта сущность этих понятий. Выяснено, что выявление одаренности есть тяжелая психолого-педагогическая процедура, а обнаружение потенциальной художественной одаренности предполагает использование сложных психологических процедур. Современная психология, объективно оценивая свои познавательные возможности и природу данного феномена, занимает позицию, согласно которой невозможно сделать окончательные выводы о наличии художественной одаренности у ребенка, даже при наличии неоспоримых научных данных о наличии одаренности у ребенка, что предполагает использование ограничительной характеристики – «ребенок с признаками одаренности». Эта характеристика является результатом понимания сложности и определенной непостижимости данного феномена, который является интегративным личностным новообразованием, предстает не статическим, но динамическим, меняющимся в зависимости от соответствующих внешних и внутренних факторов феноменом. Показано, что детская художественная одаренность как динамическое явление находится в движении и может либо набирать силу, или угасать, или исчезать безвозвратно; ее очень трудно зафиксировать как постоянную величину для того, чтобы «измерить» стандартными психологическими тестами. При этом художественная одаренность предстает многогранным феноменом, отличается разнообразием форм выражения, что объясняется особенностями интеграции и своеобразием ее компонентов в их количественном и качественном проявлении. Обоснованы основные особенности детей младшего школьного возраста, выявлена специфика работы педагогов с ними.

Ключевые слова: внешкольное образование, одарённость, художественная одарённость, младший школьный возраст.

Aleksander Voznyuk, Nataliya Alshevskaya. The problem of development of artistic talent in primary school children in out-of-school educational institutions

The article is devoted to the topical problem of determining the role of out-of-school education in the identification and development of giftedness, namely the artistic giftedness of pupils. In the course of the research the pedagogical and psychological papers on the problem of research was analysed in order to clarify the meaning of the concepts «giftedness», «artistic giftedness». The essence of these concepts is revealed. Admittedly, identifying talent is an extremely difficult task, and identifying potential artistic talent, and even children's talent, is doubly difficult. Modern psychology, objectively assessing its capabilities and the nature of this phenomenon, takes a reasonable position: refuses to make a final verdict, even having seemingly indisputable evidence of giftedness in a child, carefully limiting the characteristic – «a child with signs of giftedness». This characteristic is the result of understanding the complexity and ultimate incomprehensibility of this phenomenon, which is an integrative personality formation and not static, but dynamic, changing depending on external and internal factors. Children's artistic talent is in motion and can either gain strength, or fade, or disappear forever; it is very difficult to «grasp» as a constant value in order to «measure» by standard psychological tests. Artistic talent is also multifaceted, characterized by an amazing variety of forms of expression, due to the peculiarities of integration and originality of its components in their quantitative and qualitative manifestation. The main features of children of primary school age are substantiated, the specifics of teachers' work with them are revealed.

Keywords: extracurricular education, genius, artistic talent, primary school age.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Аналізуючи сучасну соціокультурну ситуацію та наукові психолого-педагогічні джерела, можна зробити висновок, що позашкільна освіта відіграє особливу роль у системі соціальних інституцій виховання й розвитку учнів та молоді. Позашкільна освіта постає невід'ємною частиною мікросередовища (соціуму), яке має забезпечувати реалізацію індивідуальних психофізіологічних та різнобічних соціальних потреб особистості, формуванню певних соціально значущих якостей, розвитку її творчого потенціалу. За таких умов система позашкільної освіти є складовою системи цілісної освітньої галузі, зокрема й системи безперервної освіти учнів та молоді, що значною мірою реалізує соціалізаційні процеси особистості, у тому числі сприяє формуванню моральних орієнтацій.

Політика держави у царині позашкільної освіти, її соціально-економічні, правові, освітньо-виховні виховні основи визначаються відповідними Законами України («Про позашкільну освіту», Положення про позашкільний навчальний заклад, «Про охорону дитинства», «Про освіту» тощо).

Концепція позашкільної освіти та виховання, що базується на державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), розкриває основні положення щодо змісту, форм, організації та стратегії позашкільної освіти. Так, у Національній доктрині розвитку освіти розвиток позашкільної освіти у контексті багаторівневої системи позашкільних закладів визначено як найважливіший пріоритет.

У статті 8 Закону України «Про позашкільну освіту» йдеться про її базові завдання, серед яких є:

- виховання громадянина України;
- вільний розвиток особистості та формування її соціально-громадського досвіду;
- виховання у вихованців, учнів і слухачів поваги до Конституції України, усвідомлення прав і свобод людини та громадянина;
- почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії;
- виховання патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу, а також інших націй і народів;
- виховання у вихованців, учнів і слухачів шанобливого ставлення до родини та людей похилого віку;
- створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів, формування у них свідомого й відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, навичок безпечної поведінки;
- задоволення освітньо-культурних потреб учасників освітнього процесу, що не забезпечуються іншими складовими структури освіти;
- задоволення потреб суб'єктів освітнього процесу у професійному самовизначенні і творчій самореалізації;
- пошук, розвиток та підтримка здібних, обдарованих і талановитих вихованців, учнів і слухачів, вдосконалення їх фізичного розвитку, підготовка спортивного резерву для збірних команд України з різних видів спорту;
- організація дозвілля вихованців, учнів і слухачів, пошук нових форм зазначеного процесу; профілактика бездоглядності, правопорушень;
- виховання в учасників освітнього процесу свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих;
- формування здорового способу життя вихованців, учнів і слухачів;
- здійснення інформаційно-методичної та організаційно-масової роботи.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. На думку багатьох педагогів, на зміну традиційній парадигмі знань як формі пізнання дійсності має прийти постнекласична ціннісна парадигма виховання як спосіб самовдосконалення особистості і створення нею власного буття (І. Бех, О. Донченко, О. Савченко, В. Личковах та ін.).

Чимало дослідників акцентують увагу саме на тому, що програми позашкільної освіти не транслюються дітям зверху за типом єдиного державного стандарту, який однозначно визначає, що потрібно знати і вміти юному поколінню, а пропонуються дітям за вибором, відповідно до їх інтересів, природних схильностей і здібностей. Тому співвіднесеність з принципом природовідповідності – це найважливіша вихідна характеристика позашкільної освіти, що лежить в основі її організації. У ній всі програми мають «рухатися за дитиною», на відміну від школи, у рамках якої існує процедура «підгонки» учнів під навчальні програми.

Такий неформальний характер позашкільної освіти зумовлює її виключно особистісну орієнтацію, яку часто називають визначальною характеристикою позашкільної освіти. На відміну від основної (шкільної), позашкільна освіта більш особистісно орієнтована, зазначає С. Рябов. Будучи не обов'язковою за своєю нормативною, змістовною суттю, вона може стати стимулом для особистісного зростання дитини й чинником позитивної динаміки навчання та самоосвіти через активізацію прихованих можливостей розвитку [9]. Окрім того, творчий потенціал дитини яскравіше виявляється в художній діяльності, що ефективно здійснюється в позашкільних закладах освіти.

Мета статті. За таких умов, метою нашого дослідження є з'ясування особливостей виявлення, підтримки та розвитку художньо обдарованої дитини у позашкільних закладах освіти.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Як свідчить аналіз психолого-педагогічних джерел, позашкільна робота з дітьми більшою мірою сприяє розвитку їх творчої обдарованості, оскільки переважає орієнтація на розвиток інтересів і нахилів учнів, їх індивідуальних задатків. Цей процес має бути реалізованим на засадах активності, самодіяльності та добровільності всіх учасників освітнього процесу, який має створювати відповідні умови для творчої самореалізації та вільного самовизначення дітей та молоді як суб'єктів творчої діяльності. При цьому менша регламентованість та формалізованість освітніх аспектів у закладах позашкільної освіти значно розширює свободу педагога, дає йому змогу творчо урізноманітнювати різнобічні форми освітньо-виховної роботи та імплемувати такі інноваційні методики та інструменти, як ігрові, творчі, проєктні, проблемно-пошукові тощо. Це однією позитивною рисою діяльності позашкільних закладів є відсутність примусу і відповідної системи оцінок, як і суворої орієнтації на певний освітній результат. Це, у свою чергу, знижує тривожність учнів та активізує творчу уяву, формує творчу атмосферу пошукової діяльності; відповідно, безпосередність і неформальність спілкування в умовах діяльності позашкільного закладу освіти посилює педагогічний вплив на розвиток всіх суб'єктів педагогічного процесу, активізує їх творчу діяльність [11, с. 20].

В українському педагогічному словнику поняття «обдарованість» визначається як індивідуальна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності [5, с. 40]. Г. Костюк трактує обдарованість як сукупність психічних властивостей, що зумовлюють особливо успішне виконання тієї або іншої діяльності. Продовжуючи далі, науковець наголошує, що обдарованість складається й розвивається під впливом відповідної діяльності, в процесі виховання та навчання [3, с. 608].

Аналіз наукових праць та наш педагогічний досвід дозволяє зробити висновок, що виявляти обдарованих дітей та розвивати їх здібності необхідно у ранньому віці, оскільки це максимально сприятиме розвитку обдарованості, коли учень зможе реалізувати в повному

обсязі наявні здібності. У контексті цього С. Коломійченко зазначає, що саме у дітей молодшого шкільного віку відбувається інтенсивне становлення особистості, розкриваються властиві їм задатки, нахили, здібності [2, с. 80].

При цьому у молодшому шкільному віці здійснюється активне анатомо-фізіологічне дозрівання організму дитини. Так, до шести-семи років збільшується рухливість нервових процесів, а також врівноваженість процесів збудження-гальмування. З іншого боку, до семи років завершується морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль, що створює сприятливі умови для здійснення довільної поведінки планування і виконання певної програми дій дитини. Таким чином, очевидним є той факт, що у дітей молодшого шкільного віку основні властивості нервової системи за своїми характеристиками наближаються до нервової системи дорослої людини, натомість ще не будучи стійкими. Водночас цьому віковому періоду властива підвищена фізична витривалість, що пояснюється істотними змінами в органах і тканинах тіла.

Ураховуючи той факт, що дитина вступає у нове життя, залишаючи позаду дошкільний вік, учителі мають зважати у своїй професійній діяльності на кризу семи років, кризу саморегуляції, основними проявами якої є: манірність поведінки; приховування поганого настрою; переживання, хвилювання; невміння керувати власними почуттями; замикання у собі; некерованість поведінкою; зміна самосвідомості у зв'язку з розумінням власного місця у сфері суспільних відносин та ін. Очевидним тут є народження соціального «я» дитини [9]. А тому, вважаємо, що педагогам необхідно бути надзвичайно уважними у процесі спостереження за дітьми щодо виявлення їх обдарованості.

За таких умов, учитель має пам'ятати, що молодші школярі – діти, які на цьому етапі змінюють соціальну особистісну позицію. Учні початкової школи емоційні; самооцінка їх конкретна, ситуативна; рівень бажань визначається, передусім, внаслідок досягнення успіхів і невдач у попередній діяльності [4, с. 65]. Уява в цьому віці надзвичайно бурхлива, яскрава, здебільшого некерована і поступово формується в творчу. За такого підходу стає зрозумілою роль учителя в процесі розвитку творчої індивідуальності учасників освітнього процесу. Це покладає на педагога й певну відповідальність щодо виявлення обдарованості дітей.

Сьогодні виокремлюють такі характерні особливості обдарованих дітей: гарна пам'ять, розвинуте абстрактне мислення; підвищена активність, постійна зайнятість справою; завищені вимоги до себе, болісне сприймання суспільної несправедливості; наполегливість у досягненні результату; творчий пошук; прагнення навчатись і досягати успіхів, отримання задоволення від навчання; висока працездатність у самоосвітній роботі; уміння фантазувати, критично оцінювати навколишню дійсність і прагнення зрозуміти суть речей та явищ; зацікавленість щодо невідомого; прагнення досліджувати реальність; отримання задоволення від виконання складних і довготривалих завдань; уміння швидко виокремлювати основне, самостійний пошук та використання додаткових інформаційних джерел; уміння здійснювати логічні операції краще за однолітків; постановка завдань, які потребують тривалого часу для вирішення; почуття гумору, життєрадісність; перебільшене почуття страху, емоційна залежність та незбалансованість порівняно з однолітками тощо [6, с. 19].

Саме за вчасного виявлення та розпізнавання обдарувань учнів уможливорюється їх подальший розвиток, формування талантів. Як відомо, фраза «талант себе виявить» давно вже не відповідає дійсності. Спостереження засвідчують про те, що в ранньому віці діти часто приховують свої здібності за умови, якщо дорослі їх не оцінюють належним чином.

Одним із валідних методів достовірної ідентифікації дитячої художньої обдарованості, на думку багатьох як психологів і педагогів, так і діячів мистецтва різних країн (Ю. Бабаєва, Д. Богоявленська, Г. Ейзенк (Англія), Г. Кеетман (Австрія), А. Мелік-Пашаєв, К. Орф

(Німеччина), А. Савенков, В. Юркевич, Д. Харріс, Г. Шеффер-Зіммерн (США), є розвивальні програми, в ході реалізації яких дитина поступово розкриває потенціал художньої обдарованості, що розгортається і збагачується.

Художньо обдарована людина має розвинену мотиваційну складову (у якій провідну роль відіграє творча активність, енергопотенціал, нестримний внутрішній потяг до самореалізації), емоційно-ціннісне ставлення до світу (чутливість до світу, увага до власного внутрішнього світу та інших людей) та креативність (критичність мислення, уява, генерування ідей). Підтримати таку особистість у її духовно-творчих пошуках, націлити на реалізацію власного призначення є одним із завдань позашкільної освіти.

Розглянемо визначення категорії «художня обдарованість». Психологічна енциклопедія дає тлумачення, відповідно до якого художня обдарованість розуміється як якісно своєрідне поєднання здібностей, що є запорукою успішного виконання конкретної діяльності [8].

На нашу думку, співзвучним сьгоднішнім тенденціям розвитку суспільства і освіти є визначення В. Шарикова, відповідно до якого обдарованість не зводиться ні до особливої здатності, ані до їх суми, але визначається, як системна якість спільно працюючих і особливим чином структурованих функціональних систем, що реалізують психічні функції, включені в індивідуальну діяльність, мають індивідуальну міру виразності, можуть проявлятися в екстраординарних досягненнях, а також можуть перебувати в латентному стані [8].

Художня обдарованість дитині та молоді доцільно визначити у контексті їх бажання і здатності створювати унікальні і виразні образи мистецтва певними мистецькими засобами у сфері образотворчо-музичного, літературно-театрального мистецтва. Разом з тим, виявлення і прогнозування розвитку художньої обдарованості дітей та молоді є комплексною проблемою, яку неможливо вирішити за короткий термін.

У зв'язку з цим можна послатися на декілька підходів щодо дефініцій «художня обдарованість», яку можна розуміти: як загальновікову художню обдарованість, також і як індивідуальну обдарованість (О. Мелік-Пашаєв). Вікова обдарованість існує априорі, у той час як потенційна (індивідуальна) загальна чи спеціальна художня обдарованість, або її відсутність передбачає залучення певних конкретних показників, які можна отримати через залучення певних діагностичних процедур. У зв'язку з цим постає питання щодо можливості науково обґрунтованими методами виявити потенційну художню обдарованість, оскільки через складність процесу виявлення художньої обдарованості головним у цьому процесі належить експертам-практикам, які керуються як особистим досвідом, так і певними знаннями.

Існує низка труднощів щодо виявлення художньої обдарованості дитини, які пов'язані із такими сентенціями:

художня обдарованість впливає із духовно-моральної сфери особистості учасників освітнього процесу;

це «синтетичне утворення» (В. Шадриков), що відрізняється своєрідністю інтеграції якостей і здібностей особистості учнів та молоді, їх компліментарністю та взаємопроникненням;

педагог часто на здатний збагнути дитячу художню обдарованість як цілісне й комплексне новоутворення і, за таких умов, має обмежуватися якоюсь однією її складовою, що значно лімітує можливість її діагностування;

наявність цілісного комплексу показників художньої обдарованості або окремих її елементів/аспектів часто не є прямим і достатнім показником успішності учнів та молоді в царині художньої творчості;

двигуном творчості постає мотивація, що активізує творчі ресурси особистості;

художня обдарованість не є властивістю особистості учнів та молоді як автономної і самодостатньої сутності, оскільки ця художня обдарованість навіть в умовах соціальної ізоляції часто зберігає свій творчий потенціал;

одночасно, для художньої обрахованості проблематично існувати без зовнішніх стимулів, таких як спілкування з природою і соціумом;

отримати валідний психодіагностичний результат щодо виявлення ознак художньої обдарованості складно, їх можна здобути в звичних для дитини умовах, коли вона сама мотивована до творчості, а не є дослідником своєї обдарованості через те, що творчість – це процес інтимно-інтеріоризований як акт «зустрічі людини із собою»;

тільки в умовах «природної» довільної творчості дитини дослідник може зробити об'єктивні висновки щодо її потенційної обдарованості;

вираженість певних художніх здібностей дітей та молоді залежить як від своєрідності процесу трансформації «сирої» актуальної дійсності в художні образи (що набувають специфічного художнього забарвлення), так і від індивідуальних психологічних особливостей розвитку дитини, коли у деяких дітей можна спостерігати певну затягнутість підготовчого періоду, проте в подальшому має місце динамічне просування до кінцевого результату;

художню обдарованість в усій своїй повноті можна виявити лише в процесі навчальної діяльності дитини, а не в творчому продукті, який може не бути показником потенційної художньої обдарованості [7, с. 25].

Відомо, що молодший шкільний вік – сензитивний період для реалізації різнобічних художніх здібностей, оскільки діти у цей період емоційні, вразливі, схильні до фантазування, вирізняються свіжістю погляду на світ.

За таких умов, педагогу слід пам'ятати, що доробки художньо обдарованої дитини можуть програвати на тлі інших, тому що обдаровані діти мимовільно ставлять перед собою більш складні та більш змістові завдання, ніж звичайні діти, тому для реалізації цих завдань в обдарованих дітей часто-густо відсутні певні засоби. При цьому вчитель-фасилітатор розуміє, що наріжними ознаками дитячої обдарованості можуть бути не певні досягнення, а глибока потреба, пов'язана із мистецької активністю. Як висловився Томас Манн, «талант – це потреба» – потреба втілюватися в образах, «довіряти» образам як важливий, ціннісно значущий зміст життя людини.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, підтримка художнього розвитку дитини передбачає можливість дитини «дозріти», побути просто дитиною, коли для того, щоб вирости в художньо обдарованого дорослого, дитині необхідно пройти шлях самопізнання [1]. Психолого-педагогічний супровід розвитку художньо обдарованої дитини передбачає враховувати не процес передачі інформації, знань і досвіду, а розвиток і саморозвиток учнів як суб'єктів культури, творців і проектувальників свого життя, підтримку їх в духовно-творчих пошуках, націлення на реалізацію власного покликання. Але чим раніше пробуджуються здібності дитини, тим вищого рівня розвитку вони досягають. Позитивні результати у вирішенні означеної проблеми можуть бути досягнуті лише тоді, коли буде створено умови для реалізації творчого потенціалу дитини. А тому кожен педагог має дбати про постійне задоволення потреб обдарованих дітей; розвивати їх здібності та забезпечувати можливість широкого вияву елементів творчості; залучати обдарованих дітей до надання допомоги іншим; запобігати розвитку переоцінки власних можливостей, пасивності чи лінії у результаті недовантаження тощо.

Перспективами подальшого дослідження щодо феномену художньої обдарованості дітей вбачаємо у розробці конкретних технологій розвитку цього новоутворення нового явища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вознюк О.В. Творчість, інтелект і обдарованість: генетичні особливості і точки перетину // Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару «Особистісні інтелектуальні якості обдарованого учня у підлітковому віці», 21 січня 2011 р. Київ: Вид. ІОД НАПН, 2011. С. 65–71.
2. Коломійченко С.Ю. Проблема виявлення і діагностики обдарованості // Педагогіка та психологія. 2011. Вип. 40(1). С. 80-86.
3. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.
4. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребёнка от рождения до 17 лет). М.: Просвещение, 1997. 218 с.
5. Методичний посібник для заступників директорів ЗНЗ та вчителів, які працюють з обдарованими дітьми. Харків, 2009. 40 с.
6. Настенко Н. Творча обдарованість учнів: характерні особливості // Психологічна підтримка творчого учня. Київ: Бібліотека «Шкільного світу», 2003. С. 18–25.
7. Одарённость. Рабочая концепция. Изд. 2-е. М., 2003. 123 с.
8. Психологічна енциклопедія / Автор і упор. О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
9. Рябов С.В. Возможности учреждений дополнительного образования детей и подростков в развитии нравственно-эмоционального потенциала подростков. URL: http://sociosfera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/detstvo_otrochestvo_i_junost_v_kontekste_nauchnogo_znaniya/vozmozhnosti_uchrezhdenij_dopolnitelnogo_obrazovanija_detej_v_razvitii_nravstvenno_ehmocionalnogo_potenciala_podrostkov/33-1-0-704
10. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Педагогика, 1978. 304 с.
11. Якубова Л.А. Развитие творческих способностей подростков в процессе позакласной работы заочно-освітніх навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання». Миколаїв, 2010. 20 с.

REFERENCES

1. Voznyuk O.V. Creativity, intelligence and giftedness: genetic features and points of intersection // Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical seminar «Personal intellectual qualities of a gifted student in adolescence», January 21, 2011. Kyiv: Ed. IOD NAPS, 2011. P. 65–71 [in Ukrainian].
2. Kolomyychenko S.Yu. The problem of giftedness detection and diagnosis // Pedagogy and psychology. 2011. 40 (1). P. 80–86 [in Ukrainian].
3. Kostyuk G.S. Abilities and their development in children // Educational process and mental development of personality. Kyiv, 1989. 608 p. [in Ukrainian].
4. Kulagina I.Yu. Age psychology (Child development from birth to 17 years). M.: Enlightenment, 1997. 218 p. [in Russian].
5. Methodical manual for deputy directors of CEE and teachers who work with gifted children. Kharkiv, 2009. 40 p. [in Ukrainian].
6. Nastenko N. Creative talent of students: characteristics // Psychological support of creative students. Kyiv: School World Library, 2003. P. 18–25 [in Ukrainian].

7. Giftedness. Working concept. Ed. 2nd. M., 2003. 123 p. [in Russian].
8. Psychological Encyclopedia / Author and compiler O.M. Stepanov. Kyiv: Academpublish, 2006. 424 p. [in Ukrainian].
9. Ryabov S.V. Possibilities of institutions of additional education of children and adolescents in the development of moral and emotional potential of adolescents. URL: [http://sociosfera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/detstvo_ otrochestvo_i_junost_v_kontekste_nauchnogo_znaniya/vozmozhnosti_uchrezhdenij_dopolnitelnogo_obrazovaniya_detej_v_razvitii_nravstvenno_ehmocionalnogo_potenciala_podrostkov/33-1-0-704](http://sociosfera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/detstvo_otrochestvo_i_junost_v_kontekste_nauchnogo_znaniya/vozmozhnosti_uchrezhdenij_dopolnitelnogo_obrazovaniya_detej_v_razvitii_nravstvenno_ehmocionalnogo_potenciala_podrostkov/33-1-0-704) [in Russian].
10. Elkonin D.B. Psychology of the game. M.: Pedagogy, 1978. 304 p. [in Russian].
11. Yakubova L.A. Development of creative abilities of adolescents in the process of extracurricular activities of secondary schools: avtoref. dis. for science. degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07 «Theory and methods of education». Mykolaiv, 2010. 20 p. [in Ukrainian].